

УДК 339.13:338:631.155

Горлачук М.А.,
к.е.н., доцент, докторант кафедри економіки,
організації і планування в агропромисловому комплексі
Горлачук О.А.,
викладач кафедри економіки, організації і
планування в агропромисловому комплексі
Тернопільський національний економічний університет

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ОЦІНКИ ФУНКЦІОНУВАННЯ АГРАРНОГО РИНКУ

Постановка проблеми. Функціонування аграрного ринку в Україні вимагає використання відповідної методологічної і методичної бази, яка дозволила б проводити достовірний аналіз поточної ситуації, кон'юнктури, вимірювати вплив окремих факторів функціонування ринку та здійснювати на основі цього прогнозування й регулювання його розвитку.

До цього часу науково не обґрунтовано єдиної комплексної методики оцінки функціонування аграрного ринку. Крім того, не існує єдиної методологічної основи стосовно чіткого визначення самих категорій «аграрний ринок», «сільськогосподарський ринок», «агропродовольчий ринок», «ринки аграрної продукції», «ринки сільськогосподарських товарів» [1; 2; 4; 5; 6; 8; 14] та ін.

Для характеристики окремих процесів, параметрів ринку аграрної продукції нерідко використовують економічні категорії і показники, що належать до методологічних розробок часів планової економіки і, як правило, переважно ті із них, що характеризують економічну ефективність виробництва продукції: продуктивність, собівартість, рентабельність та ін. Застосування цих показників в жодному разі не зменшує їх значення, однак сучасне наукове дослідження аграрного ринку включає також вивчення питань, які охоплюють закономірності, притаманні економічній системі сучасного типу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у розв'язання питань функціонування і регулювання аграрного ринку та його окремих аспектів здійснили вітчизняні вчені, серед яких слід відмітити праці В.Г. Андрійчука, Ю.П. Воскобійника, М.Я. Дем'яненка, С.Л. Дусановського, А.В. Іванька, С.М. Кваші, М.Ф. Кропивка, М.А. Лендела, Ю.Я. Лузана, І.І. Лукінова, Ю.О. Лупенка, М.Й. Маліка, М.В. Місюк, М.Я. Месель-Веселяка, Т.О. Осташко, М.К. Пархомця, Б.Й. Пасхавера, П.Т. Саблука, А.М. Стельмащук, Б.К. Супіханова, О.М. Супруна, Я.О. Тивончука, М.М. Федорова, О.М. Шпичака та ін.

Серед зарубіжних наукових розвідок заслуговують на увагу дослідження Д. Бузенкеля, Х.-Г. Бургера, Е. Волькена, С. фон Крамон-Таубаделя, Ф. Крамера, Д. Кульмана, М. Кьолера, У. Кьостера, Д. Ленка, А. Мюллера, Р. Рупалли, Х. Тойтенберга, Т. Шмідта, М. Шмітца, Л. Штріве та ін.

Аграрний ринок розглядається науковцями як економічно регульована система у декількох аспектах: по-перше, як організаційна структура із взаємопов'язаними ланками (товаровиробниками, споживачами та інфраструктурою); по-друге, як економічна система відносин, між складовими якої певною мірою проявляється регулятивна роль держави [6]; по-третє, як соціально-економічна інституція, для котрої притаманна циклічність виробництва [12], розподілу, обміну і споживання агропродовольчої продукції. Однак, вимагають подальших досліджень методичні питання оцінки функціонування аграрного ринку, його ефективності, попиту і пропозиції, рівня забезпечення аграрною продукцією, що зумовлюють актуальність теми дослідження.

Постановка завдання. Метою даної статті є узагальнення наукових засад методологічного інструментарію оцінки функціонування аграрного ринку, обґрунтування власних розробок і пропозицій стосовно даної проблематики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасний розвиток методологічних підходів стосовно оцінки функціонування ринкових структур суспільства використовує широку класифікацію, в основі якої лежать різні розмежувальні критерії. Природно, що вид ринку визначається насамперед видом товару, який на ньому продається чи купується [8].

Крім предметних, ринки можуть класифікувати також за особистісними, просторовим (регіональним) і часовими ознаками [4; 9; 10; 13; 14]. Для характеристики ринку використовують також його кількісні та якісні характеристики, фактор доступності, організованості, регулювання і т.п.

Сьогодні розв'язання проблеми методологічної оцінки функціонування аграрного ринку відбувається у двох площинах. По-перше, для характеристики економічних процесів на ринку адаптують методи і показники, вироблені за часів планової економіки, хоча вони не завжди достатньо описують досліджувану проблему, та, по-друге, методологічні прийоми і показники західної економічної школи, які вироблені протягом достатньо тривалого періоду дії ринкових відносин в економічній системі розвинутих країн світу.

Останнє, однак, нерідко є перешкодою для їх застосування в Україні, де відносно не тривалий час відбувається процес формування цивілізованого ринкового середовища.

Зокрема, окремі аспекти цієї проблематики зумовлюються різною методологічною основою розрахунку цих показників і відсутністю в Україні достатньої чи достовірної інформаційної, нормативної або ж статистичної бази для їх застосування.

Наприклад, офіційна вітчизняна статистика на відміну від країн Європейського Союзу не охоплює даних про споживання м'яса на душу населення за видами (яловичина, свинина, птиця, баранина, кролятина та ін.) [7; 13; 14], водночас досить обмежена статистика також про щомісячні обсяги виробництва і реалізації сільськогосподарської продукції в особистих селянських господарствах населення. Відсутність такої інформації не дозволяє обґрунтовано проводити аналіз співвідношення попиту і пропозиції на аграрному ринку, його достовірності. Вказані показники визначають на основі наближених розрахунків, шляхом проведення моніторингу аграрного ринку тощо.

Крім того, методологічна оцінка функціонування аграрного ринку в Україні має особливості. Під ними слід розуміти використання вже напрацьованих вітчизняною і зарубіжною економічною наукою думкою способів, методик тощо і розробку нових для вирішення актуальних проблем вітчизняного аграрного ринку, зокрема тих, які охоплює методологія його функціонування.

Методологічний аспект функціонування аграрного ринку ґрунтується на врахуванні принципів, спільних для усього процесу розвитку національного ринку в країні:

- оптимального поєднання макроекономічного регулювання і мікроекономічного саморегулювання;
- підходу до ринку як до цілісності, який функціонує в умовах використання механізмів дії економічних законів – попиту, пропозиції, конкуренції, граничної корисності, економічної рівноваги та ін.;
- підвищення економічної ефективності виробництва;
- здійснення державного регулювання шляхом інвестиційної політики, дотаційного механізму, регулювання банківських ставок за кредити, формування нормативно-правової бази тощо;
- ефективного ціноутворення, завдяки чому визначається суспільна корисність і споживна вартість товару;
- соціальної спрямованості – забезпечення позитивних соціальних зрушень в доходах і рівні споживання продукції населенням тощо.

У ринковій економіці товарні ринки функціонують як відносно самостійні організаційні механізми, що взаємодіють між собою і в своїй сукупності утворюють національні або світові ринки продукції.

Система ринків – це складне переплетіння горизонтальних, вертикальних, галузевих, структурних і функціональних зв'язків, недостатнє вивчення яких призводить до поверхового трактування явищ і процесів, що відбуваються на окремих ринках продукції. Досить часто відбувається ототожнення їхніх параметрів, і, навіть, самих ринків, що неправомірно. Наприклад, досліджуючи ринок молока і молокопродуктів, деякі науковці розглядають його як складову продовольчого ринку [2], оскільки ринок продовольства – це сукупність обмінних відносин, за допомогою яких здійснюється виробництво, реалізація та споживання продуктів харчування. Аналогічно методично помилково було б розглядати ринок свинини чи увесь аграрний ринок як складову ринку продовольства. Це зумовлено тим, що не вся аграрна продукція використовується для продовольчих цілей, вона використовується також для виробничого споживання у галузях господарського комплексу країни, на технічні цілі тощо (наприклад, казеїн, м'ясо на корм у звірівництві та ін.). У цій ситуації правомірним є твердження про ринок молока і молочної продукції, свинини чи увесь аграрний ринок як основи функціонування продовольчого ринку.

У зв'язку з цим нами розроблено об'єкто-суб'єктну модель функціонування полісистемних зв'язків аграрних ринків окремих видів продукції, що лежать в основі виділення відповідного ринку за предметною ознакою. Дану модель розглянемо на одному із видів аграрного ринку – ринку свинини (рис. 1). В її основі покладено принцип відокремлення горизонтальних (виділення аграрного ринку і ринку свинини (живих тварин), вертикальних (виокремлення сировинного ринку) і функціональних зв'язків.

Як видно з рис. 1, з організаційної точки зору вертикальна складова дозволяє розмежувати також п'ять рівнів (форм) ринків, які формують рух продукції від виробника до кінцевого споживача на ринку свинини: великогуртовий, середньогуртовий, дрібногуртовий, роздрібно-гуртовий і роздрібний.

Середньогуртовий ринок забезпечує розподіл товару, що надходить безпосередньо з виробництва з великої кількості підприємств, якими на ринку свинини є аграрні підприємства різних організаційно-правових форм господарювання і власності, а також особисті селянські господарства населення. Його правомірно розглядати як закупівлю свиней, що здійснюється заготівельними організаціями і м'ясопереробними формуваннями. Аграрні виробники є основними і прямими суб'єктами первинної пропозиції свинини на ринку, обсяг якої визначає формування товарних ресурсів сировинного ринку для переробної індустрії АПК країни і задоволення попиту на продовольчому ринку.

Як показано на рис. 1, частина продукції може також пропонуватися сільськогосподарськими підприємствами і особистими селянськими господарствами населення безпосередньо на продовольчому ринку.

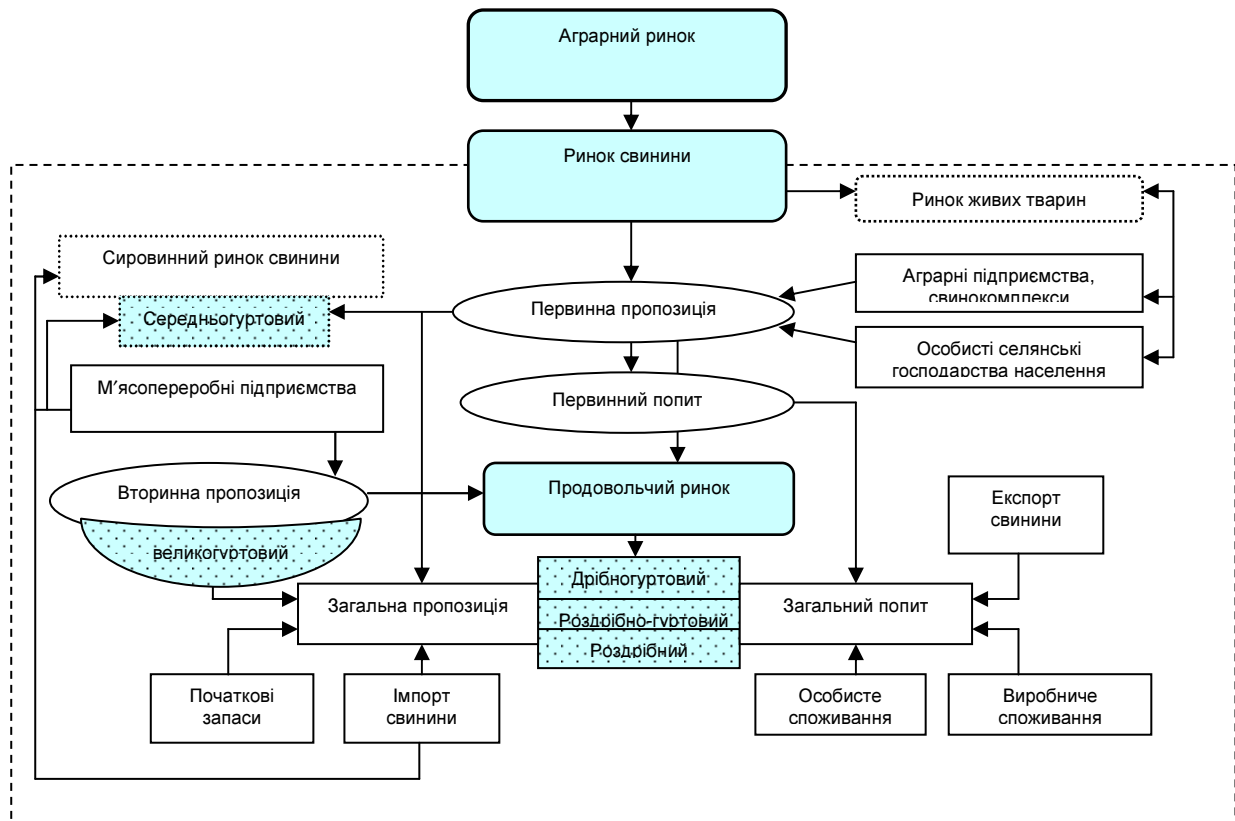

Рис. 1. Об'єктно-суб'єктна модель функціонування аграрного ринку (ринку свинини)

Середньогуртовий за формою організації ринок є одним з найголовніших у вертикальній ієрархії ринків. По-перше, саме тут здійснюються обмінні відносини між виробниками галузі і м'ясопереробними підприємствами, визначається ціна на живу і забійну вагу свиней, а також співвідносяться витрати на виробництво (живої, забійної ваги) з одержаними доходами від реалізації свиней. По-друге, сировинний ринок визначає фізичний обсяг товарних ресурсів – пропозицію свинини – і попит на неї з боку переробної індустрії (тому його можна позначити також як “забійний”, “переробний” ринок свинини), економічну ефективність функціонування, а також рівень доходів м'ясопереробних підприємств.

Таким чином, на сировинному ринку здійснюється на основі попиту і пропозиції первинний розподіл виробленої в живій/забійній вазі свинини, фінансових ресурсів та визначається економічна ефективність функціонування його суб'єктів: виробників свинини і м'ясопереробних підприємств. Тому, в першу чергу від організації сировинного ринку, ефективності і прозорості взаємовідносин між його контрагентами залежить формування цивілізованого аграрного ринку в цілому.

Великогуртовий ринок представлений переробними підприємствами і забезпечує розподіл товару із виробництва, яке в Україні в значній мірі є монополізованим: продукція виробляється невеликою кількістю підприємств, до яких передусім належать потужні м'ясопереробні підприємства. Монополія є переважно історично складеною. М'ясопереробні підприємства є суб'єктами первинного попиту і вторинної пропозиції свинини та продукції з неї на продовольчому ринку.

Під первинним попитом ми розуміємо попит, що спрямований не лише на задоволення особистого споживання населення. Тобто, він також включає попит на сировинному ринку м'яса свинини, або, іншими словами, це попит на свинину з метою її подальшої промислової переробки чи використання не в продовольчих цілях (на корм звірям). Первинний попит забезпечується первинною пропозицією свинини, а вторинна пропозиція формується м'ясопереробними підприємствами внаслідок промислової переробки аграрної продукції.

Продовольчий ринок свинини охоплює також дрібногуртовий, роздрібно-гуртовий і роздрібний за формами організації ринки. Дрібногуртовий опосередковує перерозподіл товарів у сфері торгівлі і здійснюється, як правило, невеликими партіями. Роздрібно-гуртовий – забезпечує розподіл товарів і їх доведення, переважно, до перепродавців, а також до прямих споживачів свинини і продукції з неї. Роздрібний – представляє наступний етап товароруку на аграрному ринку. Він забезпечує доведення товарів до кінцевого споживача – населення, а також персоніфікований перерозподіл товарів між

кінцевими споживачами – фізичними особами. Прикладом такого ринку є невеликі стаціонарні торгові точки (магазини, кіоски, лотки, палатки тощо) та продуктові ринки.

У кінцевому підсумку виробництво свинини (первинна і вторинна пропозиція), початкові запаси і її імпорт формують сукупну (загальну) пропозицію свинини на внутрішньому ринку країни, а особисте споживання, виробниче споживання і експорт свинини – сукупний (загальний) попит. Визначені в об'єктно-суб'єктній моделі зв'язки, їх параметри формалізують процеси, що відбуваються на аграрному ринку, і вказують на динамічні структурно-функціональні співвідношення між контрагентами ринку у формуванні товарних ресурсів на ньому. Їх аналіз дозволяє розмежувати показники з метою кількісної і якісної оцінки аграрного ринку.

При цьому, важливо конкретизувати, якою повинна бути сукупність показників необхідних для його комплексної оцінки. З метою комплексної оцінки аграрного ринку обґрунтовано використовувати три групи показників: а) пропозиції, б) попиту і в) задоволення попиту і пропозиції.

Показники пропозиції, розглянуті на прикладі ринку свинини, включають:

- первинну пропозицію (P_n) на сировинному ринку, яка вимірюється кількістю реалізованих за певний період часу (рік, квартал, місяць тощо) свиней (в живій/забійній вазі) сільськогосподарськими підприємствами, спеціалізованими комплексами по відгодівлі свиней, особистими селянськими господарствами населення та ін.;

- вторинну пропозицію (P_v) – визначається обсягом виробленої за певний період часу продукції з свинини м'ясопереробними підприємствами різних форм власності;

- обсяг експорту (E) і початкові запаси свинини (Z_n).

У свою чергу розмір первинної пропозиції безпосередньо залежить від обсягу виробництва (виращування) в живій вазі свиней (V). Співвідношення між ним і розміром первинної пропозиції буде характеризувати з точки зору виробництва приріст ($V/P_n > 1$), зменшення ($V/P_n < 1$) і незмінність ($V/P_n = 1$) товарних ресурсів за певний період часу на ринку. Обсяги вирощування живої ваги в свинарстві визначають показники чисельності поголів'я свиней, їх продуктивність (прирости), кількість виробників свинини і структура виробництва за категоріями аграрних формувань. Кількість виробників свинини на ринку залежить від показників економічної ефективності виробництва у галузі. Зниження ефективності виробництва аж до збитковості призводить до переміщення капіталу в інші галузі господарського комплексу країни і зменшення чисельності виробників передусім шляхом ліквідації свиноферм, банкрутства чи концентрації виробництва.

Наступну групу показників, які необхідно застосовувати для оцінки функціонування аграрного ринку, становлять показники попиту. До них належать:

- показники первинного попиту – обсяги закупівель свиней (Z_c) в живій/забійній вазі за певний період часу (рік, квартал, місяць тощо) заготівельними організаціями і м'ясопереробними підприємствами;

- обсяг імпорту свинини (I);

- обсяг споживання свинини (C) – вимірюється споживанням на душу населення (C_n) і виробничим споживанням (C_v); виробниче споживання – вимірюється обсягом свинини, що використовується в непродовольчих цілях: на промислові потреби і корм;

- раціональний рівень споживання (P_c), вимірюється в натуральному виразі. Методологічною основою для його визначення є науково обґрунтована норма споживання продукції на душу населення. Критичний рівень споживання (P_k) – розраховується на основі норми фізіологічного мінімуму споживання, розробленої Інститутом гігієни харчування України. Фактичний рівень споживання (Φ_c) – фактичне споживання на душу населення.

Третя група показників охоплює показники задоволення попиту і пропозиції. До них пропонуємо віднести:

- ціну реалізації – вона відображає стан, коли попит і пропозиція врівноважуються – збалансовані;

- рівень самозабезпеченості – один з найважливіших показників – відображає питому вагу власного виробництва свинини у загальному обсязі її споживання.

У зв'язку з тим, що у науковій літературі дослідники по-різному трактують способи його визначення, виникають неоднакові і навіть протилежні теоретичні висновки, які заперечують один одного. Наприклад, не зовсім правильним є загальний метод обчислення рівня самозабезпеченості потреб країни певним видом продукції за рахунок власного виробництва [3]. Цей показник обчислюється як співвідношення обсягів "виробництва до всіх ресурсів без урахування зміни запасів і експорту". Недолік методу полягає в тому, що він "перекручує дійсне становище та надає занижені показники самозабезпеченості країни агропродовольчими продуктами". Тому запропонований метод визначення рівня самозабезпеченості [3] базується на розрахунку співвідношення власного виробництва певного продукту у визначений проміжок часу до обсягу його споживання на внутрішньому ринку в тому ж періоді, а обсяг зовнішніх закупівель продукту до внутрішнього споживання визначає залежність країни від імпортних закупівель.

З цієї точки зору, представляє інтерес закордонний досвід розрахунку показника рівня самозабезпеченості певним продуктом. У міжнародній практиці він розраховується як відношення власного виробництва продукції до споживання, яке включає споживання на харчові потреби, на корм, на промислове використання і втрати [13; 14]. Власне виробництво не враховує експорт або імпорт продукції.

Визначення рівня самозабезпеченості за відповідними видами продукції важливе також з точки зору продовольчої незалежності країни. Прийнято, що продовольчу незалежність можна вважати достатньою, якщо у загальному обсязі споживання питома вага власного виробництва дорівнює не менше 80 % [11].

Проте, при збалансуванні попиту і пропозиції на ринку рівень споживання може бути низьким внаслідок низької купівельної спроможності населення, а тому обсяги власного виробництва можуть перевищити внутрішнє споживання відповідних видів продукції, що зовсім не гарантує продовольчу безпеку країни, де, цілком ймовірно, населення недохарчується або ж потерпає від голоду. Тому розглянуті методи визначення рівня самозабезпеченості не дають однозначної оцінки стосовно достатніх обсягів виробництва, споживання і продовольчої незалежності.

З врахуванням цього, а також аналізу вітчизняного і зарубіжного досвіду нами пропонується визначення рівня самозабезпеченості, яке дозволяє вирішити зазначену проблему. В його основі покладено врахування зв'язку між рівнем самозабезпеченості і, з другого боку, платоспроможним попитом на ринку, медико-фізіологічними нормами споживання на душу населення та фактором продовольчої незалежності країни (експортом-імпортом). Основними показниками, що розглядаються, є надлишковий, нормативний, ефективний, критичний, недостатній і фактичний рівень самозабезпеченості.

Як видно з рис. 2, нормативний – це такий рівень самозабезпеченості власним виробництвом у відповідних видах агропродовольчої продукції, при якому її власне виробництво забезпечує внутрішнє споживання на виробничі потреби і особисте споживання населення, розраховане на основі раціонального рівня споживання продукції.

Рис. 2. Рівень самозабезпеченості власним виробництвом агропродовольчої продукції

Надлишковий рівень виникає при перевищенні нормативної самозабезпеченості, тобто становить більше 100 %.

Критичний рівень передбачає обсяг власного виробництва і платоспроможний попит на ринку, які забезпечують фізіологічний мінімум споживання на душу населення, а також виробниче споживання продукції.

Обсяг власного виробництва, що нижчий від критичного рівня, спричиняє недостатній ступінь самозабезпеченості, а різниця між нормативним і критичним рівнем утворює ефективну самозабезпеченість.

Виходячи із даних теоретичних узагальнень, за критерій продовольчої незалежності (безпеки) країни можна вважати обсяг власного виробництва, яке забезпечує ефективний і надлишковий рівень самозабезпеченості у відповідних видах продукції. Рівень самозабезпеченості в Україні є недостатнім, що посилює необхідність імпорту продукції та залежність від нього, а надлишковий рівень пропозиції навпаки – зумовлює експортну експансію.

При цьому рівень самозабезпеченості розраховується за формулою:

$$P_c = \frac{B_v}{C_n + C_v + B} \times 100 \% \quad (1)$$

де P_c – ступінь самозабезпеченості, %; B_v – обсяг власного виробництва, тонн; C_n – особисте споживання населення, тонн; C_v – виробниче споживання, тонн; B – втрати, тонн.

Висновки з даного дослідження. Таким чином, дослідження засвідчує необхідність з'ясування сутності аграрного ринку, розробки і обґрунтування методологічних оцінок його функціонування у сучасних умовах розвитку економіки. Роль і місце окремих видів аграрного ринку в системі об'єктно-суб'єктних зв'язків характеризується горизонтальною, вертикальною і функціональною складовими його функціонування.

Функціонування аграрного ринку вимагає використання відповідної методологічної і методичної бази, яка дозволила б проводити достовірний аналіз кон'юнктури, вимірювати вплив окремих факторів на функціонування ринку і здійснювати прогнозування та регулювання його розвитку. З цією метою необхідно впровадити в облік державної статистики додаткові показники для комплексної оцінки аграрного ринку і використовувати такі категорії як первинна і вторинна пропозиція, первинний попит; надлишковий, нормативний, ефективний, критичний, недостатній і фактичний рівень самозабезпеченості; критерії продовольчої незалежності країни у виробництві агропродовольчої продукції.

Література

1. Аграрний сектор України на шляху до євроінтеграції: монографія / М. Бетлій, О.Бородіна, С.Бородін та ін.; за ред. О.М. Бородіної. – Ужгород: ІВА, 2006. – 496 с.
2. Голомша Н.Є. Організаційно-економічні основи формування ринку молока та молочної продукції: дис...канд. екон. наук: 08.07.02 / Голомша Наталія Євгенівна – Тернопіль., 2001. – 160 с.
3. Кузубов М.В. Аналіз і оцінка ситуації на ринку агропродовольчих товарів / М.В. Кузубов // Економіка АПК. – 2002. – № 6. – С. 88-92.
4. Кьостнер У. Основи аналізу аграрного ринку / У. Кьостнер. Наук. ред. пер. О.Нів'євський. – К.: Видавництво АДЕФ-Україна, 2012. – 486 с.
5. Місюк М.В. Ринок продукції скотарства : монографія / М.В. Місюк – К. : ННЦ ІАЕ, 2012. – 330 с.
6. Слащук А.М. Аграрний ринок як об'єкт вивчення суспільно-географічних наук / А.М.Слащук, Я.С.Лижник // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2011. – № 9. – С. 67-69.
7. Сприяння сталому економічному зростанню в Україні / За ред. Штефана фон Крамона-Таубадея та Ірини Акімової. – К. : Альфа-Принт, 2001. – 347 с.
8. Супіханов Б.К. Розвиток ринків аграрної продукції: монографія / Б.К. Супіханов. – К. : ННЦ ІАЕ, 2009. – 538 с.
9. Супрун О.М. Економічне регулювання аграрного виробництва: монографія / О.М. Супрун. – К. : ННЦ ІАЕ, 2011. – 350 с.
10. Сталій розвиток та безпека агропродовольчої сфери України в умовах глобалізаційних викликів: монографія / О.І. Павлов, М.А. Хвесик, В.В. Юрчишин та ін.; за ред. О.І.Павлова. – Одеса: Астропринт, 2012. – 760 с.
11. Ушачев І.Г. Агропродовольственный комплекс России: проблемы и решения / И.Г.Ушачев // Економіка АПК. – 2003. – № 3. – С. 3-19.
12. Шиян Д.В. Циклічність у формуванні сталого розвитку сільського господарства: монографія / Д.В. Шиян. Харк. нац. аграр. ун-т ім. В.В. Докучаєва. – Харків: ХНАУ, 2011. – 308 с.
13. Burger H.-G., Rupalla R., Teutenberg H. (2012): Welternährung: welche Verantwortung hat Europa? / Hrsg.: DLG e.V. [Red./Lektorat: Hans-Georg Burger] Frankfurt, M., Band 106, 2012.
14. Wöhlken, E.: Einführung in die landwirtschaftliche Marktlehre / Egon Wöhlken. – 2., überarb. Aufl. – Stuttgart: Ulmer, 1984.